РАҚАМЛИ ИҚТИСОДИЁТ: АФЗАЛЛИКЛАРИ ВА ХАТАРЛАРИ

Лутфулла Хабибуллаевич Убайдуллаев

Доцент,
Наманган муҳандислик-технология институти

Бахтиёр Набижанович Дедажанов

Доцент,
Наманган муҳандислик-технология институти

Аннотация: Мақолада глобал ўзгаришлардан бири бўлган рақамли технологияларни ривожланиши, унинг иқтисодиётни ўзгаришидаги роли ёритиб ўтилган. Рақамли иқтисодиёт ривожланишига оид ёндашувлар, рақамли иқтисодиётнинг ривожланишини аҳоли бандлигига таъсири, унинг афзалликлари ва хатарли томонлари ифодаланган.

Калит сўзлар: рақамли технология, ахборотли иқтисодиёт, рақамли иқтисодиёт, афзалликлари, хатарлари.

ЦИФРОВАЯ ЭКОНОМИКА: ПРЕИМУЩЕСТВА И РИСКИ

Лутфулла Хабибуллаевич Убайдуллаев

Доцент,
Наманганский инженерно-технологический институт

Бахтиёр Набижанович Дедажанов

Доцент,
Наманганский инженерно-технологический институт

Аннотация: В статье освещается развитие цифровых технологий, одно из глобальных изменений, его роль в трансформации экономики. Выражены подходы к развитию цифровой экономики, влияние развития цифровой экономики на занятость населения, ее преимущества и недостатки.

Ключевые слова: цифровые технологии, информационная экономика, цифровая экономика, преимущества, риски.

THE DIGITAL ECONOMY: ADVANTAGES AND RISKS

Lutfulla Xabibullayevich Ubaydullayev

Associate Professor,
Namangan Institute of Engineering and Technology

Bakhtiyor Nabijanovich Dedajanov

Associate Professor,
Namangan Institute of Engineering and Technology

Abstract: The article highlights the development of digital technologies, one of the global changes, and its role in the transformation of the economy. Approaches to the development of the digital economy, the impact of the development of the digital economy on employment, its advantages and disadvantages are expressed.

Keywords: digital technologies, information economy, digital economy, advantages, risks.

Кириш

Инсоният глобал ўзгариш даврига кириб келди. Яқин келажакда улар ҳаётининг фаолиятининг асосий соҳалари — иқтисодиёт ва бошқарув, фан ва хавфсизликда янги шакл ва мазмун оладилар.

Таъкидланишича, рақамли технологиялар иқтисодиётга боғлиқ 50 фоиздан ортиқ соҳаларни кескин ўзгартириб юборади. Ушбу қараш ахборот технологиялари ва рақамли платформалар бизнес моделларни кескин ўзгартириб, уларнинг самарадорлигини воситачиларни бартараф этиши ва жараёнларни оптималлаштиришига асосланган.

Жаҳон банки ҳисоб-китоблари биноан, тезкор интернет фойдаланувчиларининг 10 фоизга кўпайиши йиллик ЯИМ кўламини 0,4 фоиздан 1,4 фоизгача ошириши мумкин экан. Шунингдек, рақамли иқтисодиётнинг мамлакат ЯИМдаги улуши ҳар йили тахминан 20 фоизга ўсиши (ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткич 7 фоиз атрофида) унинг аҳамияти белгилайдиган кўрсаткич сифатида қаралади.

Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2020 йилнинг 1 январь ҳолати бўйича Ўзбекистонда интернет тармоғига уланган абонентлар сони 16 миллион 386 минг 200 тани ташкил этиб, 2019 йилнинг мос даврига нисбатан 23,0 фоизга ёки 3,1 миллионга ўсган.

Шундан аҳоли орасида 15,8 миллион абонент мавжуд бўлиб, бу кўрсаткич ўтган йилга нисбатан 22,3 фоизга ёки 2,9 миллионга кўп. Маълум қилинишича, энг кўп абонентлар сони Тошкент шаҳрида (3 550 600) ва энг кам абонентлар сони Сирдарё вилоятида (441 400) қайд этилган¹.

Юқоридаги рақамлардан маълумки, рақамли технологияларни ҳаётга кириб бориши — келажак дунёнинг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Бу микроэлектроника, ахборот технологиялари ва телекоммуникация соҳаларини ривожланиши билан асосланади. Шундай қилиб, рақамлаштириш объектив ва муқаррар жараёндир, уни тўхтатиш мумкин эмас.

Бу борада ҳукуматимиз томонидан бир қатор меъёрий ҳужжатлар ишлаб чиқилиб, қабул қилинмоқда. Ўзбекистон Республикаси

¹ Ўзбекистон Давлат Статистика маълумотлари.
<https://stat.uz/uz/press-sluzhba/novosti-gks/10134-52525523589>

Иқтисод / Экономика / Economics

президенти 2018 йил 28 декабрдаги 2019 йил учун энг муҳим устивор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномасида ҳам мамлакатимизда рақамли иқтисоднинг ривожланиши бўйича қуйидагиларни айтиб ўтган эди: “Иқтисодиётнинг барча соҳаларини рақамли технологиялар асосида янгиланишини кўзда тутадиган “Рақамли иқтисодиёт миллий концепцияси”ни ишлаб чиқишимиз керак. Шу асосда “Рақамли Ўзбекистон-2030” дастурини ҳаётга тадбиқ этишимиз зарур. Рақамли иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотни камида 30 фоизга ўстириш, коррупцияни кескин камайтириш имконини беради. Нуфузли халқаро ташкилотлар ўтказган таҳлиллар ҳам бунини тасдиқламоқда. Шунинг учун Ҳукуматга икки ой муддатда рақамли иқтисодиётга ўтиш бўйича “йўл ҳаритаси”ни ишлаб чиқиш топширилади. Бу борада ахборот ҳавфсизлигини таъминлашга алоҳида эътибор қаратиш зарур” [1, 2]. Демак, республикаимизда рақамли иқтисодиётни барча иқтисодиёт тармоқларига тадбиқ қилиш учун замонавий ахборот технологияларни жадал ривожлантириш бўйича шароитлар яратиш бўйича қатор вазифалар бажарилиб келмоқда.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Технология жадал ривожланиб бораётганлиги сабабли, улардан фойдаланишга асосланган иқтисодий фаолият ҳам ўзгаришларга учрайди. Бинобарин, рақамли иқтисодиётнинг ўзи доимий такомиллаштириш ҳолатида. рақамли иқтисод илмий фаолият соҳаси сифатида иқтисодий тадқиқотлар методологик аппаратида фойдаланади, уни кўп тармоқли ўзаро таъсирларни таҳлил қилиш учун мўлжалланган

тармоқни таҳлил қилиш усуллари билан тўлдиради. Рақамли иқтисодиётни шакллантириш технологик ривожланиш натижасидир ва унинг назарияси ахборот жамияти ва ахборот иқтисодиёти назарияси самарасидир. Ахборот жамияти назариясининг асослари З.Бжезинский, Д.Белла, О.Тоффлер асарларга ёритилган. Ахборот жамияти назариясининг ривожланишига Й.Масуда, М.Порат, Т.Стоуньер сезиларли ҳисса қўшдилар. Уларнинг издошлари меҳнат ва капитал — саноатлашган жамиятнинг асоси бўлиб, у ахборотга ўз ўрнини беради, яъни ахборотлашишга асосланган жамиятга деб ҳисоблайдилар. 1990 йилларда М. Кастелснинг ишларида ахборот коммуникациялари назарияси янада ривожланди. Ривожланишнинг янги усули - унумдорликни ошириш асослари ахборотни ишлаб чиқариш, ахборотни қайта ишлаш ва коммуникация технологиясидир дейди. Муаллиф бу борадаги ёндашувларини “Галактика интернет” китобида асослаб беради [2]. Тармоқ (сеть)да ишлаш 20 аснинг иккинчи ярмида С.Берковица, С.Вассерман, Б.Веллман, Д.Ноука, Л.Фриман ва бошқаларнинг ижтимоий асарларида пайдо бўлди [3; 4].

Америкалик иқтисодчилар К.Шапиро ва Х.Вэриан тармоқдаги илмқли қирраларни ёритиб ўтдилар [5, 352].

Ахборотли иқтисодиёт кейинги рақамли трансформациялар учун ҳамкорлик инфратузилмаси ва техник базаси бўлиб, келгусида технологик ютуқлар натижаларини жорий этиш ва тарқатиш имконини беради.

Демак, ахборотли иқтисодиёт асосида ўсиб бораётган рақамли иқтисод тўртинчи саноат инқилоби натижасида мисли кўрилмаган технологик

Иқтисод / Экономика / Economics

кашфиётдан сўнг янги сифатда давом этиши мумкин [6, 52].

Манбаларда келтирилишича “Рақамли иқтисодиёт” иқтисодиётнинг бундай тури маълум даражада амалда ишлайдиган турдаги модель ҳисобланади. Рақамли иқтисод - бу ишлаб чиқариш комплекси, инсон учун ҳаёт ва қулайликни таъминлайдиган маҳсулот ва хизматларни яратадиган ишлаб чиқариш тизими бўлиб, у ерда маълум бир кибер-жисмоний(киберфизическая) тизим пайдо бўлади [7].

Фикримизча, рақамли иқтисодиёт бу ишлаб чиқариш комплекси инсонлар учун қулайликларни таъминлайдиган маҳсулот ва хизматларни яратадиган виртуал муҳит бўлиб, рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда иқтисодий ишлаб чиқариш тизимидир. Шунингдек, рақамли иқтисод расмийлаштирилиши мумкин бўлган барча нарсани қамраб олиши мумкин, яъни мантиқий схемаларда намоён бўлади. Ҳаётнинг ўзи эса бу "нарсаларни" ишлаб чиқариш, тарқатиш, алмаштириш ва истеъмол қилиш тизимига айлантиришга имконият яратади.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот жараёнида рақамли иқтисодиётни ривожланишиг оид маълумотлар таҳлил этилди. Тўпланган маълумотлар асосида мантиқий ёндашув усули асосида тадқиқот олиб борилди.

Таҳлил ва натижалар

Рақамли иқтисод XX асрнинг охирида АҚШда пайдо бўлди. 1995да Массачусетс университети олими Николас Негропonte яқинда дунё атомларни қайта ишлашдан битларни қайта ишлашга ўтишини айтди. У

моддий нарсаларнинг битта камчиликка эга эканлигини ҳис қилди-уларни қайта ишлаш қийинлигини.

Мисол учун, телевизор сотиб олиш учун сиз дўконга келишингиз, сотувчини топишингиз, сотиб олиш учун тўловни амалга оширингиз ва тўлашингиз, маҳсулотни олишингиз керак. Энди худди шу телевизорни дўкон веб-сайтидан сотиб олиш мумкин, дарҳол картани харид қилиш учун тўловни амалга оширинг ва уйга буюртма беринг. Бу жараёнда 3 киши ўрнига фақат 1 киши иштирок этди.

Рақамлаштириш билан боғлиқ энг муҳим таҳдидлардан бири бу истиқболда паст ва ўрта малакали мутахассисликлар орасида оммавий ишсизликни ортиши ҳисобланади. Эҳтимол бу ерда, биринчи навбатда ўрта синфнинг сезиларли қисқариши кузатилиши мумкин. Чунки бундай малакада ишловчиларнинг меҳнати автоматлаштирилади ва "роботлар билан алмаштирилади". Бироқ, рақамли дунё шу даражада шаклланадики, бу ривожланиш жараёнида бошқа малакалари кадрлар танқислиги юзага келади. Шунинг учун, ким ўзгаришларга тайёр бўлмоқчи бўлса, юз бераётган ўзгаришларга тайёргарлик учун вақт бор. Бироқ, бундай оптимистик келажакка эришиш учун бугунги кунда янги "рақамли" (электрон) иқтисодиёт лойиҳасини амалга ошириш, таърифлаш, тасдиқлаш ва амалга ошириш заруратини тақозо этмоқда.

Рақамли иқтисодиёт - бу компьютерлар мунтазам иш олиб боради ёки уни соддалаштиради. Инсон бошқа керакли ишлар билан шуғулланиши ва самарадорлигини ошириши мумкин. Одамлар мунтазам равишда ишлашни тўхтатадилар ва фақат муҳим ишларни бажарадилар.

Иқтисод / Экономика / Economics

Рақамли иқтисодиётда қуйидагиларни — нақд пул ўрнига карта билан тўлаш, компаниянинг ишини оптимallasштириш, вақт ва пулни тежаш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ёки алоҳида ходимнинг ишлашида кўриш мумкин.

Рақамли иқтисодиётнинг афзалликларини санаб ўтишимиз мумкин:

1) Меҳнат унумдорлиги ошиб боради. Компютерлар ишчилардан кўп вақт талаб қиладиган монотон ишларни бажаради. Ишчилар ўзлари учун муҳимроқ вазифалар билан шуғулланадилар. Мисол учун, 90-йиллар бухгалтерларига маълумки, улар қанчадан-қанча кўп вақт сарфлаб, иш ҳақларини ҳисоб-китоб қилганликларини, сўнгра ҳисоботларни тузиб ва уни чоп этганлар. Агар унга тузатиш керак бўлса, улар яна бир неча кун давом этган. Энди ҳар бир бухгалтер 1С-га ўрнатилган компютерга эга, у иш ҳақини ҳисоблаб чиқади, мукофотни ҳисоблайди ва автоматик равишда қоидаларга мувофиқ ҳисобот тузади. Бир неча кун давомида қаттиқ ҳисоб-китоблар ўрнига, бухгалтер бир неча соат сарфлайди.

2) Харажатларни камаяди. Жамоат транспортида кондукторлар ўрнига, транспорт ёки банк карталари учун тўловларни амалга ошириш учун махсус терминаллар бор. Метрога кираверишда йўловчилар сонини ҳисоблаб турувчи турникетлар мавжуд. Онлайн дўконлардаги буюртмаларни кассирлар эмас, балки дастурлар қайта ишлайди. Барча учта ҳолатда ҳам жараёнларни махсус машиналар ёрдамида автоматlasштирилгандир. Корхоналар ходимлар ўрнига шу машиналардан фойдаланади, чарчамайди ва аксинча уларга иш

ҳақлари берилмай, ортиқча харажатга йўл қўйилмайди.

3) Янги иш ўринлари пайдо бўлади. Ускуналар инсоннинг иш жойини эгаллаганида, дунёда янги иш ўринлари пайдо бўлади. Яндекс.Такси буюртмаларни мустақил равишда қабул қиладиган дастур ишга туширилиб, улар буюртмаларни қабул қиладилар ва буюртмани ҳайдовчи таксистларга етказадилар. Биринчидан, 6 000 такси ҳайдовчиси бор бўлган бўлса, 2 йил ичида такси ҳайдовчилари 60 000 нафарга етди. Дастур диспетчерлар ўрнига алмашди, диспетчерларга тўланадиган иш ҳақлари, чнги ҳайдовчиларга тўлана бошлади.

4) Электрон пул. 2009 йилларда банк картасидан харид қилиш учун банкоматни топиш ва нақд пулга алмаштириш керак эди. Интернет орқали харидлар ёки солиқларни тўлаш мумкин эмас эди. 10 йил давомида ҳамма нарсга ўзгарди. Энди кичик дўконларда ҳам карталарни қабул қилиш учун терминал мавжуд. Онлайн дўконлардаги буюртмалар карта рақами ва коди ёки электрон ҳамён орқали тўланиши мумкин. Коммунал тўловлар онлайн банк орқали тўланади. Пул фақат моддий предмет бўлишни тўхтатди. Энди пуллар мавҳум, рақамли дунёда пайдо бўлди.

Рақамли иқтисодиётнинг хатарларини қуйидагича изоҳлаб ўтишимиз мумкин:

1) Хакерлар мижозларнинг шахсий маълумотларини ўғирлаши мумкин. Энди деярли барча дўконларда сиз терминал ёки электрон ҳамён орқали карта билан тўлашингиз мумкин. Харидорнинг маълумоти маълумотлар базасига киради ва хавфсиз канал орқали банкка ўтказилади. Хаскерлар кўпинча бошқа одамларнинг пуллари

Иқтисод / Экономика / Economics

билан бирга ушбу реквизитларни ўғирлаш учун ҳужумларни уюштирадилар. Банк маълумотлари билан бир қаторда хакерлар фотосуратлар, ёзишмалар, почта ва ижтимоий тармоқлардаги паролларни ўғирлашади. Умуман олганда, уларга керак бўлган ҳамма нарсаларни ўғирлаш ҳолатларини кузатиш мумкин.

Ҳар бир шахс ўзини ҳимоя қилиш учун қуйидаги оддий нарсаларга риоя қилиши лозим:

1. Шубҳали дўконларда карта билан савдо қилмаслик.

2. Карта рақамини суратга олмаслик.

3. Ҳар бир сайт учун янги парол яратиш. Бу қанчалик мураккаб бўлса, у шунча хавфсизроқ бўлади.

4. Телефон ёки браузерда паролларни сақламаслик. Пароллар билан QR кодларини яратиш ва кейин уларни махфий жойга қўйиш.

5. Шахсий маълумотлар билан боғлиқ барча нарсаларга шубҳа билан қараш.

2) Фирибгарликни ортиб бориши. 2017 йиллардан бери интернетда фирибгарлик ривожланиб бормоқда. Ҳийла-найрангларнинг энг кенг тарқалган кўриниши вирусли ссилка ёки файллар билан хабарларни жўнатишдир. Агар фойдаланувчи уларни босган бўлса, вирус компьютерга киради, ҳисоб рақамларини қидиради, ҳамёнлардан пароллар ёки карталардан ПИН-кодларни олади. Тўпланган маълумотлар фирибгарларга узатилади.

Умуман олганда, интернет орқали узатиладиган барча нарсаларда, расмлар, аудио ёки видео файллар ичида вируслар бўлиши мумкин. Интернет фирибгарларининг қурбони бўлишдан

қочиш учун бегоналарни компьютерингизга антивирус ва бошқа дастурларни ўрнатиб беришларига ишонмаслигингиз лозим, улар компьютердаги барча жараёнларни кузатиб турувчи дастурларни ўрнатиб қўйиши мумкин.

3) Касблар йўқолиб боради. Одамлар машиналарни уларни алмашиниб қўйишидан ва ишсиз қолишидан қўрқишади. Ҳар бешинчи шахс иш ҳақларини камайтиришга тайёрлар, фақатгина уларни ишдан бўшатиlmаса бўлгани. Бироқ, агар улар муҳим ходим бўлса, бошлиқлар бу мутахассисни алмаштирмайдилар.

Келажакда одамлар инсониятга кўпроқ муҳтож бўлган бошқа касбларда ишлайдилар. Лекин кимдир ўзини сеvimли ишини йўқотиши мумкин, масалан диспетчер кабилар. Сунъий ақл уларни алмаштиради ва алмаштирмоқда.

4) Инсонларнинг имкониятларини турли-хиллиги. Жамиятда бирор янгилик амалда қўлланилса, улардан фойдаланишни инсонларга ўргатиш лозим. Ёши катта қатлам вакиллари бугунги кундаги фан-техникада кириб келаётган янгиликларни амалда қўллашни билмайдилар. Онлайн тўловларни амалга ошириш, QR код орқали операцияларни бажариш ва шу кабилар.

Хулоса ва таклифлар

Рақамли иқтисодиёт навбатдаги техник инқилобнинг бир қисмидир. Ҳозирча у долзарб экан, дунё ривожланади: янги касблар пайдо бўлади ва эскилари йўқолади, пуллар электронга айланади, компьютерлар ва роботлар одамлар учун кўп вазифаларни бажаради. Рақамли иқтисодиётни ривожланишида фойдаланувчиларда абoрот тармоқларидан фойдаланиш ,

Иқтисод / Экономика / Economics

бунга доир кўникма ва малакани ривожлантириш учун қуйидагиларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ:

1. Интернет тармоғида фойдаланувчиларнинг интеллектуал ва ижодий салоҳиятини ривожлантирадиган замонавий веб-ресурсларни шакллантириш.

2. Электрон таълим ресурсларини янада такомиллаштириш

3. Замонавий кутубхоналар фаолиятига рақамли технологияларни жорий қилиш ва ривожлантириш, кутубхона ресурсларига масофадан фойдалана олиш хизматларини йўлга қўйиш, ривожлантириш.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга мурожаатномаси. 2018 йил 28 декабрь. 271-272 –сон. 2-бет. www.xs.uz.

2. Кастельс М. Галактика интернет: размышления об интернете, бизнесе и обществе. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004.

3. Freeman L.C. (1979) Centrality in Social Network^r Conceptual Clarification. Social Networks, no.1, pp. 215-239.

4. Knoke D. (1990) Political Networks: The Structural Perspective. New York, Cambridge University Press.

5. Shapiro C., Varian H. (1999) Information Rules: A Strategic Guide to the Network Economy. Boston, Mass., Harvard Business School Press, p.352.

6. Сафрончук М.В. Цифровая поступь революции (четвертая промышленная революция и цифровая трансформация) // Экономика и управление: проблемы, решения, 2017. №11. Т.5. – с. 52.

7. Умаров О.С. Рақамли иқтисодиёт ва унинг ривожланиш тенденциялари.

“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, май-июнь, 2018 йил.

8. Dedajanov, B. N., & Ergasheva, F. I. (2019). ISSUES OF SUPPORT AND STIMULATION OF EXPORTING ENTERPRISES AND WAYS OF THEIR ELIMINATION. Вестник Российского экономического университета им. ГВ Плеханова. Вступление. Путь в науку, (3), 92-103.

9. Rahmatullo, R. (2016). Sectoral specificities by application of resource saving technology in cotton growing. Economics, (8 (17)).

10. Nabijanovich, D. B. (2019). Issues of support and stimulation of exporting enterprises and ways of their elimination. American Journal of Economics and Business Management, 2(3), 44-56.

11. Rashidov, R. (2016). Correlation between resource economy factors in cotton growing. Наука и образование сегодня, (6), 68-70.

12. Alojnovich, R. R. (2019). Economic efficiency of resource-saving technologies in the cotton industry system of indicators. International Journal of Scientific and Technology Research, 8(11), 3861-3863.

13. Xabibullayevich, U. L., Nabijanovich, B. D., & Ibragimovna, F. E. (2020). Increasing effectiveness of economic education process is basis for the development of qualification of entrepreneurship. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR), 9(3), 210-215.

14. Ўзбекистон Давлат Статистика маълумотлари. <https://stat.uz/uz/press-sluzhba/novosti-gks/10134-52525523589>.